TÜRK MİTİNDE KUT İYESİ KIDIR VE MEDENİYET DEĞİŞİKLİĞİNDE KIDIR'DAN HIZIR 'A GEÇİŞ

THE İYE OF KUT İN THE TURKİSH MYTH AND TRANSFORMATİON OF KIDIR TO HIZIR

Doç. Dr. İsmet ÇETİN

ÖZET

İslamiyet'ten önceki dönem Türk inanç sisteminde iyeler, çeşitli fonksiyonlara sahiplerdir. Bu iyelerden birisi olan Kıdır da Kut iyesi olarak bilinmektedir. Gök Tanrı inanç çevresinde var olan Kıdır, Türk toplumunun İslamiyet'i kabul etmesi ile birlikte Orta-Doğu kültürlerindeki Hızır'a dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kut ,Kıdır, Hızır

ABSTRACT

İn the pre-İslamic Turkish belief system, iye's have various functions. Kıdır, one of these iye's is known as the iye of 'kut'. Kıdır, who has a place in the belief system of Gök Tanrı, has been transformed to Hızır in the Middle Eastern cultures as a result of islamisation.

Key words: Kut, Kıdır, Hızır

Tös, ımı, neme, ıs, iye gibi terimleri genellikle Altay merkezli Gök-Tanrı inancı çevresinde Tanrı'lar sistemine ait kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Gök'te (semada) bulunduğuna inanılan Tek Tanrı Ülgen, Gök-Türk Bengü Taşları'nda geçen *üste gök* ve altta *yağız yerin* sahibidir. Tanrı Ülge'nin hizmetinde olan başka Tengriler vardır ki, bunların görevleri *yaratılmış olan*ların sahipliklerini , sorumluluklarını üstlenmektir. Karşıt, Buura Kan, Burça Kan, Karakuş, Baktı Kan, Er Kanım, Yayık, Suyla, Karlık, Utkıcı, Ayaz Kan, Umay Ana/ Imay Ana, Ana Maygıl, Ak Ene, Sekis Köstüü Kiştey Ene, Erke Solton, Ayısıtlar/Ayzıt, Taş Pilektüü Pay-Maatır, Karaş, Yes Pilektüü Kerey Kaan, Uçar Kaan, Yabaş Kaan, Kömür Kaan, Şeedey Kaan, Padış Pökö, Şınay Kaan, Padış Kerey, Piy Yabaş, Temir Kaan, ya Tanrı Ülgen'in çocukları, ya da iyi rûhlar olarak kabul edilir. Bunları aynı zamanda Yayan Neme'lerdir ki, yaratılmış nesne, mahlûk olarak bilinir ve inanılır[1].

Maksadımız Gök Tanrı,ya da tengriler sistemi ile ilgili bir çalışma olmadığından, burada sadece Kut ile ilgili olan konulara temas etmekle yetineceğiz. Abdulkadir İnan, Yayık'ın vasıtacı rûh ve onun Ülgen'in vücûdundan bir parça,semâvî bir rûh olduğunu söyler. Ülgen

[1] Abdulkadir İNAN, **Makaleler ve İncelemeler** I, Ankara 1987, s. 404-414; **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Ankara 1986, s.27-41

onu yer yüzüne, insanlar arasına, onları kötülüklerden korumak ve hayat vermek için görevlendirip göndermiştir. Altay Türkleri tarafından en çok saygı duyulan rûh /arı neme olan Yayık adına, ilkbahar mevsiminde koyun ve/ veya kısrak sütü sağılarak bulgurla karıştırılıp lapa yapılır, yapılan bu lapa Tengri Yayık'a adanmış saçı olarak yere saçılır. Bu törene yayık kaldırma denilmektedir ki, bunda maksat; lütûf ve ihsan temennî etmektir.

Batı Türk sahasında *Huma Kuşu* olarak adlandırılan Hümay, doğurganlğın, üremenin sembolü olarak görülüp kutsal sayılır. Bundan genç kız, gelin ve çocukların koruyucu rûhu olan Umay , daha sonra Imı şeklini alarak tâlih, baht veren iye olarak kabul edilmiştir. Bereket veren, üreyen, zenginlik veren bir başka rûh da Ayzıt'tır ki, bu rûh kadın ile dişi hayvanların koruyucusu olarak kabul edilmektedir. Ayzıtlar, *dağınık halde bulunan hayat unsurlarını toplayıp birleştirir ve **kut** yaparlar. Bu kut denilen nesneyi ana karnındaki çocuğa üflerler. Böylece çocuğa can verirler. Gebe kadınlar daima bu rûhların himâyesi altında bulunurlar. Kuğu kuşları, ayızıtların timsali olduğu için bu kuşlara dokunulmaz...Yakut kızları ayızıt adına tangara (put) yapıp karyolalarının altında saklarlar...............Kısır kadınlar çocuk vermesi için ayızıta dua ederler. Gebe kadınlar doğum günleri yaklaştığı zaman odalarını ve evlerinin çevresini temiz tutmağa çalışırlar.* [2]

Ülgen ve burada bahsini etmediğimiz Erlik ile ilgisi olmayan rûhlar da bulunmaktadır ki, bunlar insanlara iyilik yapar, saadet ve zenginlik verir, saygısızlık ve kötü davranışları cezalandırırlar. Ee, İye, izzi ve Yezim Piy adlı bu rûhlar, belli bir biçimde telakkî edilmezler. Her insan kendi idrakince, kendi düşüncesince bunlara şekil verir ve insanların düşüncelerine göre kalplerde yer alır. Yer-Su, Yezim Tayka (Don, buz, soğuk ve ayaz ile buzul anlamında) ve Altay (dağ) rûhlarıdır. Her rûh, kendi bulunduğu bölge ile ilgilidir ve burada yaşayan boylar bu rûhları kendi boyunun koruyucusu sayarak onları kutsarlar.

Türk mitinde Ata, Baba, Bab, Buka, Kökçe/ Gökçe,Kurt Ata, Kurt Dede, Ak Sakal,vb. adlar ile adlandırılan mitik varlık veya şahsiyetler binlerce yıldan beri varlığını sürdüren kavram ve kavramlar çevresinde teşekkül eden inanmalardır. Türkiye'de Çankırı yöresindeki tespitimizde, ilk atalarının adlarını bilmeyenlerin, atalarının adları yerine *Kurt Ata* diye ad verdiklerini gördük. Bunun kaynağının, Türk toplumu arasında binlerce yıldan beri anlatılan ve inanılan Kurttan türeme miti olduğu açıkça belli olmaktadır. Aynı inanmaların Kamçatka yarımadasında yaşayan Çukçiler ile Moğol kabilelerinde de var olduğu bilinmektedir. Mitik anlatmalarda Kurt-Ata; gök yeleli, boz-kurt olarak tavsif edilmektedir.[3]

Altay Türkleri arasından derlenen Ak Han ve Atın Taycı masalında, Ak Han, yarı Tanrı olarak kabul edilen ve insanlığa yardım için gönderilen bir handır. Ay Mangus adlı başka bir Altay anlatmasında, ak sakallı bir ihtiyar, masal kahramanı olan oğlanın adını Ay-Mangus kor. Bu ihtiyar, kendisinin Tanrı olduğunu ve iyi meziyetlerle techiz edilmiş olduğundan dolayı oğlana ad verdiğini söyler.[4]

Altın Taycı adlı Altay efsanesinde; *Ak Han'ın oğlu doğuyor ve Tanrı'dan çabuk büyüyor. .. Oğlan ad istiyor. Halk toplanıyor. Bir ak ihtiyar çıkıyor ve oğlanın adını Altın Taycı koyuyor."*[5]

Kayın ağacından çıkan *Ak-Sakallı Koca,* bir Tanrı gibi halkın arasına girmektedir.[6]

---

[2] İNAN, **Türihte ve Bugün Şamanizm**, s.37
[3] Bahaeddin ÖGEL, **Türk mitolojisi I**, Ankara 1989, s.43-45
[4] ÖGEL, a.e., s.325
[5] ÖGEL, **Türk mitolojisi II**, Ankara 1995, s.90

Manas Destanı'nda , Manas Bakay için " *Tanrı tarafından bize verilmiş bir dost*" diye söz ederken, Semetey'in yanında bulunan ve kırk yiğidin başı olan Kırgın'ın , ak sakallı ihtiyar, Tanrı tarafından gönderilmiş bir kişi olduğu vurgulanır. [7] Yine Manas Destanı'nda, Semetey'in oğlu Seytek'e ad veren efsanevî bir varlıktan söz edilmektedir. Bu efsanevî şahsiyet, gökten inerek çocuğa Seytek adını verdikten sonra kaybolmuştur.[8]

Türk Yaratılış Destanı'nda, sel ve yağmurun sürüklediği balçık, bir mağaraya dolar. Burada toprak, su, güneş ısısı ile meydana gelen ateşten ve rüzgâr ile bir çocuk yaratılır. Bunun adı Ay Ata'dır.

Kutadgu Bilig'de Ögdülmiş, Hakân'a bir elçinin nasıl olması gerektiğini anlatırken, kim olduğu açıklanmayan, ancak ulu atalardan, bilge ve ulu bir şahsiyet olduğu anlaşılan Bilge Kök- Ayuk'tan naklen şu cümleleri söyler;

Negü tir eşitgil bilir kök ayuk	*Ne söyler işit sen bilgin Kök-Ayuk*
Bu söz ukmasa erdem atsız karır	*Erdemi olmayan adsız yaşlanır*
Kiming erdemi bolsa atı yorı	*İnsan erdemiyle insanı geçer*
Kalı bolmasa erdem atsız karır	*Erdemi arttıkça yükselip uçar*[9]

Ögdülmüş Odgurmuş'a beylere hizmetin usullerini anlatırken;

Kayuka ögelik tegir ög bulur	*Kimi aklı ile ögelik bulur*
Kayu kök ayukluk öze at olur kimi	*Kimi Kök-Ayukluk diye ün alır*
Kalı kök ayukluk tegir kör	*Eğer Kök – Ayuk'luk değerse gör ki*
Özin ked küdesgü kutı badı kur	*Kendini tam gözet devlet rütbesi*
Sü başşı ya il başı bolsa özüng	*Ordu veya ile baş olsan özün*
Köni bol yiti tut kulagıng közüng	*Doğru ol, açık tut kulağın gözün*[10]

Bilindiği gibi olağanüstü vak'alardan sonra dünyaya gelen Korkut Ata her şeyi bilen, gaibden haber veren, adsızı adlandıran ulu bir şahsiyettir. Korkut Ata'nın doğumu ile ilgili Kazak Türkleri arasında anlatılan bir efsâneye göre, yer kuraktır. Gök kararmış, bulutlarla kaplanmıştır. Gök gürler, şimşekler çakar, yıldırım düşer, ancak yağmur yağmaz. Bütün insanlık korkar. Nihayet Korkut Ata dünyâya gelir ve yağmur yağmaya başlar. Dünya

---

[6] a.e., s.91
[7] ÖGEL, **Türk mitolojisi I**., s.503, 505
[8] ÖGEL, **Türk mitolojisi II**, Ankara 1995, s.90
[9] Yusuf Has Hacib**, Kutadgu Bilig,** (R.Rahmeti Arat), Ankara 1979, beyt, 2644-2646
[10] a.e., 4067, 4142

rahatlar. Toprak berekete, insanlar mutluluğa gark olurlar. Dede Korkut, 20. yüzyılın başından itibaren gerek yazılı kaynakların anlattığı, gerekse sözlü kaynaktan gelen bilgiler ile ak sakallı, bilge, aynı zamanda bilgeliğini toplum yararına kullanan şeşen tiplemesi ile vasıflandırılır ve resmedilir.

Ak-Koca, Kök-Koca, Ak Sakallı Gök Koca, Altın Sakallı Ay Koca, Ayaz Ata, Muz Ata, Ak Sarıklı gibi adlarla anılan ve ilahî bir kaynağa dayanan, çocuğu olmayanlara çocuk bahşeden, doğan çocuğa ad koyan, yardım bahşeden, çiftçilere bol mahsûl veren, kısmet açan, yolculara yol gösteren olağanüstü fonksiyon, görünüm ve davranışlara sahip bu şahsiyetler Türk inanç, mit ve efsanelerinde, önemli yer tutmaktadırlar.

Kut kavramı, uğur, devlet, baht, talih, saadet anlamlarına gelmektedir.Bunun ilk örneklerinin Gök-Türk Bengütaşları'nda bulunan, insanoğluna tanrı tarafından kazandırılan unsurlar için kullanılmakta olduğunu görmekteyiz. Yukarıda adlarını saydığımız ilahî kaynaklı şahsiyetler, aynı zamanda Tanrı tarafından kutlu kılınan şahsiyetlerdir. Tanrı'nın kutlu kıldığı bu şahsiyetlerin görevleri de insanlığa kut vermektir.

İslamiyet'ten önceki dönem Türk inanç siteminde olan ve bazıları İslamiyet'in kabulünden sonraki dönemde de varlığını sürdüren bu ulu rûh, kişi veya varlıklar, ata ruhlarına gösterilen saygı dolayısıyla, yeniden şekillenmiş ve hayatları etrafında teşekkül eden anlatmalar ile ulu kişilerin/ evliyâların şahıslarına maledilmiştir.

Tanrı Dağları'nın uzantısı olan Ala Tavlar ve Kara Tavlar'da tesbit ettiğimiz aziz, baba, bab, ata, ana sıfatlı evliyâ veya yarı evliyâ sayılan ulu kişilerin fonksiyon ve bunların çevresinde teşekkül eden inanmalara , bahsettiğimiz inanç taşınmalarına örnek gösterilebilir.

Şaştı Ata, Baba Tukti Şaştı Aziz'in peri kızı ile olan evliliğinden doğan çocuğudur. Mezarı, Kuzey Kazakistan'da Şolakorgan köyündedir. Hastalıkları tedavi edeceği inancı yaygın olup, devlet, bolluk ve zenginlik iyesidir.[11]

Ahmet Bab, samimi insanların koruyucusudur.[12]

Akböge Ana, sınıkçıların iyesi olarak bilinmekte ve inanılmaktadır.[13]

Fatıma Ana, ana rahmindeki çocukların koruyucu ruhu (iyesi)dur.[14]

Bişkek Bab, imanlı olma iyesi, dini yayanların koruyucusudur.[15]

Eyke Ana, kadınların koruyucusu, onların yol göstericisi, akıl ve feraset verici iyesidir.[16]

Feyzulla Bab, tılsım ve kerâmet iyesi olup, ziyâretine gelenlere dayanıklılık ve güçlülük verir.[17]

---

[11] Eskermes JAKSIMBETULI, **Ezireti Karatav, Evliyenin Keni Edi**, , Şimkent 2000, s.9
[12] a.e., s.12
[13] a.e., s.18
[14] a.e.,, s.18
[15] JAKSIMBETULI; Emz e KALMIRZAULI, **Teberik Dünye**, Almatı 1997, s.31
[16] JAKSIMBETULI,a.g.e., s.19
[17] a.e., s. 12

Bibi Gavhar Ana, analığın ak duygusunun iyesi olup, kadınlarda analık duygusunun var olmasını sağladığına inanılır.[18]

Belen Ana ve Öyke Ana, yolcuların yol gösterici ruhlarıdır.[19]

Kız Evliya, hamile olan gelinlerin koruyucu ruhu ve hamilelik iyesidir.[20]

Bekenbey Evliya, âdillik ve doğruluğun iyesidir. Yolculara yol gösterir, bela ve ihanetten korur. Dertlere şifa verir.[21]

Buraya kadar adlarını saydığımız varlık, kişi ve bunların fonksiyonları birbirleriyle örtüşmektedir. İslamî dönemde oluşan inanmalar ile Gök Tanrı inanç çevresinde oluşan inanmalar fonksiyonları bakımından birbirine benzemektedirler.

Gök Tanrı inancı döneminden kaldığı bilinen varlık ve şahsiyetlerin belirgin özelliklerinden biri de sürekli hareket halinde, her an her yerde görünebilir olmalarıdır.

Yukarıda örnekleriyle açıklamaya çalıştığımız Kut veren, kutlu kılan, ilahî kaynaklı varlık ve şahısların Türkistan sahasında ortak adı Kıdır olarak bilinmektedir. Altay, Kazak ve Kırgız Türkçesi'nde kıdıruv kelimesinin gezmek, seyahat etmek anlamına geldiğini söyledikten sonra, Türkiye'de özellikle baharın gelmesi ile birlikte gidilen ve genellikle Hızır-İlyas/Hıdrellez kutlamalarının yapıldığı yer olan Hıdırlık , Hıdırlık Tepesi gibi adlandırmaların sadece Hızır kelimesi ile izah olunamayacağını, kıdıruv kelimesinin Doğu Türk sahasından Batı Türk sahasına taşınmış olabileceğini de dikkate almamız gerekmektedir.

Altay, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Doğu Türkistan Türkleri'nde, sürekli halk arasında gezen, kalbi temiz insanlara yardım eden, onları destekleyen, çeşitli kötülüklerden koruyan varlık *kut iyesi* sayılır ve *Kıdır* adıyla adlandırılır. Kıdır'ın sevdiği insan kutlu kılınır, şansı artar, işi rast gider. Kazak Türkleri arasında"*Tanrı koldasın, Kıdır ondasın*", "*Kuday jarılgasın, Kıdır esirgesin*", "*Kıdır darısın, bak kalasın*" gibi dualar Kıdır'ın toplum tarafından önemsendiğinin ifadesi olarak görülür.

Herkesin kendi gönlünce tasavvur ettiği Kıdır, özellikle Jarapazan (Ramazan ayı), Noruz, Sabantoy gibi özel günlerde görülmekte ve insanoğlunun davranışına göre ona yardım etmektedir.

"Tan menzili bolganda
Töseginnin basınan
Jastığımın astınnan
Bödenedey pırıldap
Boztorgayday şırıldap
Kıdır kelip korugay"

Duasında olduğu gibi, kimi zaman turgay kuşu, kimi zaman bödene kuşu şeklinde görülür. Bunun Umay Ana, Imı, Huma kuşu ve Kuğu kuşu ile ilgili inanmalardan kaynaklandığını

[18] a.e., s.17
[19] a.e., s. 19
[20]a.e., s. 19
[21] JAKSIMBETULI, 25

söylemek mümkündür. Kaldı ki, *Talih Kuşu'nun başa konması* ve buna benzer " *bak kusu basına kondı"," kutu uştı", "kut berekesi kaştı"* gibi ifâdeler de buna işaret etmektedir.[22]

Çıkış Kaynağı, görünüm, tahayyül ve fonksiyonları birbirine benzer olan varlık ve şahsiyetler, İslamiyet'ten önceki Türk inanç ve kültür sisteminde var olup, Batı'ya olan Türk göçleri ile yeni medeniyet dairelerine giriş, İslamiyet başta olmak üzere Hristiyanlık ve Musevilik inançları ile tanışıklık, dolayısıyla orta doğu kültürlerinden alınan yeni unsurlar ile şekillenmek suretiyle kimi zaman Köroğlu'nu kür>kör biçimini almasına gitmiş,[23] kimi zaman bozkır medeniyetinden tarım toplum yapısına geçiş sürecinde arbav kelimesi arpacı (Arbavcı kumrusu> Arpacı kumrusu) şekline dönüşmüş, anlam kaymasına uğramış, başka anlamlarda kullanılmaya başlamış. Bu medeniyet değişikliği sonucunda, kut İyeleri, önce Kut İyesi Kıdır'a, oradan ata ruhlarının kutsanmasından evliyâlara, oradan da dinî kaynaklı olduğu inanç ve iddiasıyla Hızır ve Hızır-İlyas'a geçişin bir ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak şunu özellikle belirtmek gerekir ki, ilkel dönemlerin inanma ve pratikleri, artık günümüzde yerini yeni inanış ve pratiklere bırakmıştır. Dolayısıyla kaynağı hangi dönem ve hangi kültür olursa olsun, Türk insanının benimsediği ve özel önem verdiği Hızır, Hızır İlyas veya Hıdrellez ile ilgili inanış ve pratikler Türk insanının inanma ve ritüelleri olarak kabul edilmelidir.

[22] Daha geniş bilgi için bakınız; Ni'met MAĞCANULI, **Kazaktın Miftik Anızdarı**, Urumçi 1996,
[23] İsmet ÇETİN, *Türk Destan Kahramanları ve Köroğlu*, Millî Folklor, S:39 ,(Güz 1998) s.46-52